

บทที่ 6

การตีความสัญลักษณ์ทางศาสนา

การสร้างศาสนสถานทางพุทธศาสนาในดินแดนอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจน ในสมัยพระนางจามเทวีที่ขึ้นมาจากภาคกลางมาครองเมืองหริภุญชัยตามที่ตำนานมูลศาสนากล่าวไว้ว่า “พระนางจามเทวีนั้นเล่า พระองค์ก็เสวยราชสมบัติเป็นนางพำนักอยู่ในเมืองลพบุรีสืบต่อมา แล้วพระนางทรงสร้างกุฏิวิหารให้เป็นที่อยู่แก่ชาวเจ้าทั้งหลาย 500 องค์ ที่มากับด้วยพระนางแต่เมืองละโว้โพ้น...” และชาวเมืองหริภุญชัย “คนทั้งหลายในหมู่บ้านนั้น ๆ ประกอบด้วยศรัทธาในพระพุทธศาสนา ชักชวนกันสร้างวัดวาอารามถึง 2,000 หลัง...” (ตำนานมูลศาสนา, 2544 : 140-141)

เมื่อพญามังรายทรงครองเมืองหริภุญชัย ใน พ.ศ. 1836 พระองค์และกษัตริย์ในราชวงศ์มังรายทุกพระองค์ก็ทรงสืบทอดแนวคิดนี้สืบต่อมา เมื่อพญากือนารับพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์จากเมืองพันทับเข้ามา รูปแบบศิลปะทางพุทธศาสนาก็ได้มีการพัฒนาการในการสร้างสรรค์เพื่อรองรับการขยายตัวของอาณาจักร และมีการพัฒนาการสูงสุดเมื่อพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ใหม่จากลังกาได้ช่วยสนับสนุนพระราชอำนาจของชนชั้นปกครองในสมัยยุคทองของอาณาจักรล้านนา

สถาบันศาสนาและสถาบันกษัตริย์ในล้านนามีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่น โดยกษัตริย์เป็นผู้อุปถัมภ์พระศาสนา ทั้งโดยการสร้างสิ่งของเนื่องในพุทธศาสนาทั้งขนาดเล็ก เช่นพระพิมพ์ ไปจนถึงการก่อสร้างบูรณปฏิสังขรณ์อาคารสถาปัตยกรรมทางศาสนาขนาดใหญ่ ตลอดจนการกัลปนาที่ดินและผู้คนเพื่อดูแลรักษาสถาบันทางศาสนาให้ดำรงสืบต่อไป

โดยเฉพาะในพุทธศตวรรษที่ 20-21 อาณาจักรล้านนา ซึ่งเป็นสังคมระบบอุปถัมภ์ กษัตริย์ได้อาศัยความเชื่อทางศาสนาส่งเสริมบารมีและสร้างสิทธิธรรมในการปกครองและสร้างอำนาจเหนือที่ดิน รูปแบบสังคมระบบผู้นำอุปถัมภ์ศาสนานี้ ได้ส่งผลให้เกิดการสร้างสรรค์ผลงานทางศิลปกรรมที่เมืองศูนย์กลางและแหล่งชุมชนสำคัญในอาณาจักรล้านนา โดยมีเรื่องของ “อานิสสงส์” มาสนับสนุนการกระทำต่าง ๆ เหล่านี้

สถาบันศาสนาสมาคมให้การสนับสนุนสถาบันกษัตริย์ โดยมีคำสอนที่เน้นถึงความแตกต่างระหว่างชนชั้นของกษัตริย์กับสามัญชนว่าเกิดขึ้นจากสะสมบุญแต่ชาติปางก่อน และสถาบันศาสนายังเทศนาเสริมสร้างความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม ชาวล้านนาจึงมีทัศนคติเรื่องนี้ในวิถีการดำรงชีวิตตลอดมา การกระทำใด ๆ จึงถูกเน้นเรื่องการทำดีเพื่อสั่งสมบุญบารมี เพื่อชีวิตที่ดีกว่าในภพหน้า นอกจากนี้แนวคิดหรืออุดมการณ์ของสถาบันศาสนายังสามารถเป็นเครื่องมือเชื่อมระหว่างชนชั้นปกครองกับสามัญชน โดยสามัญชนผู้อยู่ใต้การปกครองต้องร่วมช่วยเหลือในการสร้างวัดวาอารามต่าง ๆ ของกษัตริย์และผู้นำชุมชน รวมถึงวัดประจำหมู่บ้านของตน และมีความเชื่อว่าถ้าต้องการได้บุญต้องกระทำกับพระหรือกระทำที่วัด ดังนั้นการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวล้านนาส่วนใหญ่ล้วนสัมพันธ์กับพระ วัด และคำสอนในพุทธศาสนาทั้งสิ้น

วัด จึงเป็นศูนย์กลางของชุมชนและสังคม เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เป็นแหล่งให้การศึกษาทั้งคัมภีร์พระไตรปิฎก รวมถึงเป็นแหล่งสืบทอดงานประเพณีพื้นบ้านและเป็นต้นแบบในการสืบทอดงานศิลปะประเภทต่าง ๆ คือเป็นแหล่งฝึกหัดช่างฝีมือทั้งทางสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประติมากรรม แต่งานศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในวัดนั้นช่างผู้สร้างงานมักเป็นผู้ที่กระทำงานโดยใจรักและศรัทธา ดังนั้นความเจริญรุ่งเรืองของช่างในอดีตจึงขึ้นอยู่กับผู้อุปถัมภ์งาน เมื่อช่างผู้ใดปรากฏเป็นผู้มีชื่อเสียงและฝีมือเป็นที่ยอมรับ ย่อมเป็นที่สนใจจากผู้มีฐานะหรือผู้มีอำนาจปกครองที่ต้องการส่งเสริมผู้มีความสามารถให้มาสร้างงานให้กับตน เพื่อสร้างงานที่สวยงามถวายเป็นพุทธบูชาช่วยเชิดชูบารมี ช่างในท้องถิ่นจึงอาจได้รับการชุบเลี้ยงเพื่อให้สามารถสร้างสรรค์ผลงาน โดยจะได้รับค่าตอบแทนเป็นรายได้ รางวัล ทำให้มีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น และหากผลงานเป็นที่ชื่นชอบ สวยงาม สะดุดตาบุคคลในราชสำนักก็เป็นโอกาสถูกเรียกหาให้เข้ารับราชการ ได้รับยศฐาบรรดาศักดิ์เป็นช่างหลวงต่อไป (โชติ กัลยาณมิตร, 2539 : 9-13)

การสร้างวัดในล้านนาแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ วัดหลวงหรือวัดที่กษัตริย์สร้างหรือสถาปนาขึ้น กับวัดประจำหมู่บ้านหรือวัดราษฎร์คือวัดที่ชาวบ้านสร้าง วัดหลวงจะตั้งอยู่ที่เมืองศูนย์กลางการปกครองและแหล่งชุมชนสำคัญ เป็นที่รวบรวมช่างฝีมือในการสร้างและออกแบบเพื่อให้ได้ผลงานที่ประณีตที่สุด และมีใช้เพียงความงาม หากการสร้างวัดหลวงยังแทรกคติความหมายทางศาสนาอย่างลึกซึ้ง การสร้างวัดตามความเชื่อของชาวล้านนานั้นยังเป็นการความเชื่อในอานิสงส์ของการสร้างวัดว่าเป็นอเนกอนันต์ ทำให้ไปเกิดในทิพย์วิมาน การสร้างวัดหลวงของกษัตริย์ทั้งในเมืองหลวงและในชุมชนสำคัญ จึงเสมือนการสะสมบุญบารมี และแผ่ขยายพระราชอำนาจให้เป็นที่เลื่องลือ

ในการสร้างวัดหลวงของล้านนาช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 นั้น มีพื้นที่สำคัญคือ พื้นที่พุทธาวาส ซึ่งประกอบด้วย พระเจดีย์ ซึ่งในวัดหลวงนั้นพบว่าจะมีพระบรมธาตุเจดีย์ วิหารซึ่งจะเรียกวินัยที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกขององค์เจดีย์ว่าวิหารหลวง ส่วนวิหารทิศคือวิหารที่ตั้งอยู่ตามทิศเหนือ ใต้ และตะวันตก กำแพงพุทธาวาส และซุ้มประตูหรือซุ้มโขง ส่วนอุโบสถและหอไตรอาจจะอยู่ในผังพุทธาวาสหรือไม่ก็ได้ ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอน

และหากเราแทนที่สัญลักษณ์กับอาคารสถาปัตยกรรมเหล่านี้จากคติพุทธศาสนาองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่ปรากฏเป็นผังพุทธาวาสนี้สามารถเรียกได้ว่า “คติจักรวาล” ในการทำเช่นนั้นทำให้พื้นที่ว่างมีความหมายขึ้น โดยได้สร้างสรรค์ระบบระเบียบทางพื้นที่ขึ้นมาจากความไร้ระเบียบ หรือการทำให้พื้นที่ว่างเกิดมีความศักดิ์สิทธิ์ โดยเป็นการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ขึ้นในท่ามกลางสิ่งแวดล้อมอันเป็นโลกียะ

แต่การแทนที่ความหมายหรือการเป็นสัญลักษณ์นั้น มิได้เพียงทดแทนความหมายในสิ่งที่เราสามารถมองเห็นหรือเปรียบเทียบโดยกายภาพ สัญลักษณ์สามารถแทนเรื่องของสิ่งที่คล้ายคลึงกับจินตนาการ สัญลักษณ์บ่งถึงสิ่งบางสิ่งที่มีอยู่ในโลกแห่งประสบการณ์ที่เราสามารถสัมผัสหรือเข้าใจได้ทางความคิด โดยปรกติสัญลักษณ์และสิ่งที่มีนัยถึงจะอยู่ในระดับเดียวกับความเป็นจริง แต่สัญลักษณ์ในการศึกษานี้บ่งถึงสิ่งที่อยู่นอกประสบการณ์ของมนุษย์ ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสหรือความคิดหรือด้วยวิธีการใด ๆ นอกจากใช้การเปรียบเทียบเท่านั้น

6.1. พระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์

ในผังพุทธาวาส พระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์จะตั้งในตำแหน่งสำคัญคืออยู่ในแนวแกนแสดงศูนย์กลางที่ถูกกำหนดขึ้น แสดงความเป็นจุดเด่นอย่างชัดเจน พระเจดีย์มักมีรูปแบบทางเรขาคณิตที่แน่นอน และไม่มีพื้นที่ว่างภายในเพื่อใช้งาน ดังนั้นพระเจดีย์จึงดำรงอยู่เพื่อตอบสนองความจำเป็นของระบบสัญลักษณ์เท่านั้น (เอเดรียน สอนดกราส, 2541 : 3-5) รูปแบบพระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์มีมากมายหลากหลาย รูปแบบต่าง ๆ นั้นเกิดจากจารีตทางสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเฉพาะตน อย่างไรก็ตาม แม้แตกต่างกัน แต่พระเจดีย์ทุกรูปแบบก็มีลักษณะสำคัญร่วมกัน กล่าวคือ

- 1) แขนงของพระเจดีย์ทุกแบบพัฒนาอย่างมีสัดส่วนจากรอบ ๆ จุดศูนย์กลางขึ้นมา
- 2) ปริมาตรของพระเจดีย์ทุกองค์พัฒนาอย่างมีสัดส่วนรอบ ๆ แกนกลางที่ตั้งเป็นแนวตั้งจากจุดศูนย์กลาง
- 3) องค์พระเจดีย์กำหนดที่ตั้งไว้สอดคล้องกับทิศทุกทิศ

ดังนั้นลักษณะสำคัญอันได้แก่ ศูนย์กลาง เส้นแกน และการสอดคล้องกับทิศทุกทิศ เป็นลักษณะร่วมที่จะพบในพระเจดีย์ทุกรูปแบบ และพบว่าทุกรูปแบบจะมีศูนย์กลางเป็นแนวตั้ง ในบริบทของความสำคัญด้านสัญลักษณ์ เส้นแกนก็คือพระเจดีย์นั่นเอง ส่วนประกอบอื่น ๆ ของพระเจดีย์ล้วนได้แก่ การพัฒนาการ การเพิ่มเติม และการตกแต่งของความหมายต่าง ๆ ที่อยู่ภายในเส้นแกนนั้น (เอเดรียน สนอดกราส, 2541 : 16-17)

หากเปรียบเทียบรูปแบบของพระเจดีย์กับรูปแบบของวิธีการสร้างจักรวาล จะพบความคล้ายคลึงกันอันประกอบด้วย ทรงกลมกลวงชุดหนึ่งที่มีรัศมีเล็กลงเรื่อย ๆ และซ้อนวงกัน โดยมีจุดศูนย์กลางร่วมกัน กล่าวคือเป็นการสร้างภพภูมินั่นเอง ทรงกลมรูปหนึ่งเป็นจะเป็นตัวแทนของภพภูมิของเรา ทรงกลมที่อยู่เหนือขึ้นไปนับจากจุดศูนย์กลาง คือภพสวรรค์หรือภพภูมิที่สูงกว่ามนุษย์ และทรงกลมที่ต่ำกว่านับจากจุดศูนย์กลาง เป็นตัวแทนของนรกหรือภพภูมิที่ต่ำกว่ามนุษย์ ดังนั้นรูปทรงฐานโดยตลอดย่อมแสดงถึงลำดับชั้นของภพภูมิ และน่าสังเกตว่าในผังดังกล่าวสวรรค์และนรกมีความสัมพันธ์กับภพที่เรากล่าวถึง นั่นคือโลกมนุษย์ย่อมกลายเป็นนรกสำหรับภพภูมิที่สูงกว่า แต่มันจะกลายเป็นสวรรค์สำหรับภพภูมิที่ต่ำกว่าได้ในทางกลับกัน และบนพื้นผิวของทรงกลมจะมีรัศมีหนึ่งเส้นที่ลากผ่านจุดที่อยู่บนทรงกลมรูปใดรูปหนึ่งแล้วเชื่อมจุดนั้นกับจุดศูนย์กลาง เส้นรัศมีย่อมเชื่อมสภาวะของภพภูมิที่เราพิจารณาอยู่กับสภาวะอื่น ๆ ที่อยู่สูงกว่าหรือต่ำกว่า

ภาพจำลองดังกล่าวสัมพันธ์กับขอบเขตการกำหนดทิศทางของที่ตั้งของพระเจดีย์ จุดที่ถูกเลือกให้เป็นจุดศูนย์กลางของแผนผังของพระสถูป ก็คือจุดที่เส้นรัศมีเชื่อมโลกนี้กับภพภูมิทุกภพที่อยู่สูงกว่าและต่ำกว่า เมื่อผู้สร้างสถาปัตยกรรมกำหนดทิศทั้งสี่ของพื้นที่ว่างบนลาน ย่อมแสดงว่าเขากำลังย้ายการเลียนแบบสิ่งที่เกิดขึ้นที่ศูนย์กลางนั่นเอง ดังนั้นจุดศูนย์กลางของจักรวาลจำลองนี้จึงอยู่บนลานที่ตั้งของพระเจดีย์ และมีความหมายโดยเฉพาะ เพราะมันเป็นภาพสะท้อนของจุดศูนย์กลางอันสูงสุด นั่นคือเป็นต้นกำเนิดของปรากฏการณ์ทั้งปวง

เส้นแกนที่ลากเชื่อมภพต่าง ๆ เข้าด้วยกันและเชื่อมภพเหล่านั้นเข้ากับต้นกำเนิดอันอยู่เหนือโลกดังกล่าว ทำให้เกิดบริเวณที่ติดต่อสัมพันธ์กัน และช่องทางอันเป็นประตูเชื่อมสวรรค์และนรกเข้าด้วยกัน ช่องทางดังกล่าวนำไปสู่ดวงอาทิตย์อันอยู่สูงเด่นเบื้องบน ศูนย์กลางของแผนผังเป็นตำแหน่งของรอยแยกที่แบ่งภพภูมิต่าง ๆ ออกจากกัน ตำแหน่งนี้เป็นสถานที่ปรากฏของทวยเทพ เป็นการก้าวล่วงของสิ่งเพียงแต่เข้าสู่ดินแดนแห่งมายา เป็นต้นกำเนิดที่ทำให้อำนาจทั้งหมดของสวรรค์ไหลบ่าลงมายังโลก

เมื่อเส้นแกนที่ตั้งอยู่ที่ศูนย์กลางของแผนผังนั้นก็คือ “แกนจักรวาล” เป็นแกนกลางของภพภูมิต่าง ๆ และร้อยเรียงภพภูมิเหล่านั้นเข้าด้วยกัน และแกนของจักรวาลทำให้ภพภูมิต่าง ๆ สัมพันธ์กัน ซึ่งทำให้อำนาจของภพภูมิที่สูงกว่าไหลลงมายังภพภูมิที่ต่ำกว่าได้ ดังนั้นการกำหนดที่ตั้งและทิศทางของพระเจดีย์จึงมีความสำคัญ โดยผู้สร้างย่อมถือว่าศูนย์กลางของโครงสร้างพระเจดีย์ก็คือแกนกลางจักรวาล เมื่อกำหนดปริมาตรจากศูนย์กลาง ก็เป็นการดำเนินกระบวนการสร้างโลกขึ้นอีกครั้งหนึ่ง (เอเดรียน สนอดกราส, 2541 : 20-23)

ดังนั้น พระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์ ซึ่งตั้งอยู่ในตำแหน่งกลางของผังพุทธาวาส ในทางคติพุทธศาสนาจึงเปรียบเสมือน เขาพระสุเมรุ อันเป็นแกนกลางของจักรวาล จักรวาลคติในการวางผังวัดหลวงจึงเป็นแนวคิดของคนโบราณในการอธิบายคติพุทธศาสนาเรื่องการส่งเสริมให้มีกำลังใจในทำบุญเพื่อให้เกิดในภพภูมิที่สูงที่ดีกว่าปัจจุบัน เพราะตามคติกล่าวว่าบริเวณเขตพุทธาวาสของวัดหลวงที่มีการวางผังแบบจักรวาลนั้น เมื่อเข้ามาก็เปรียบเสมือนเข้าสู่บริเวณเขาพระสุเมรุศูนย์กลางของจักรวาล เนื้อที่ที่ตั้งของเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางหรือองค์เจดีย์ประธานของผังก็คือสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ทั้ง เทวภูมิ 6 รูปพรหมภูมิ 16 และอรุปรหมภูมิ 4 และที่เหนือขึ้นไปจากสวรรค์ก็คือ นิพพาน อันเป็นความหมายเชิงสัญลักษณ์ว่าแม้เพียงการได้เข้ามายังเขตพุทธาวาสของวัดหลวง ก็รู้สึกได้ว่าเป็นการเดินทางเข้าใกล้สวรรค์และเข้าใกล้นิพพาน เป็นการช่วยให้ชาวบ้านเข้าใจในสิ่งที่ป็นนามธรรม

6.2. วิหารหลวง

นอกจากพระเจดีย์หรือพระบรมธาตุเจดีย์อันเป็นศูนย์กลางของผังพุทธาวาสแล้ว ในการวางผังวัดหลวงของล้านนาก็ประกอบด้วยสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ที่มีการจัดกลุ่มอาคารให้สอดคล้องกัน โดยสถาปัตยกรรมที่สำคัญรองมาจากองค์เจดีย์ประธานคือ วิหารหลวง เป็นสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนา โดยมูลเหตุของการสร้างวิหารนั้นไม่ได้เริ่มมีตั้งแต่สมัยพุทธกาล เนื่องจากในระยะแรกของการเผยแผ่พุทธศาสนา มักเน้นเรื่องหลักธรรมและการปฏิบัติตามพุทธวจนะ ไม่ได้มีการสร้างอาคารสถาปัตยกรรมหรือรูปเคารพใด ๆ ทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้ว่าการแสดงธรรมะของพระพุทธองค์ ทรงใช้อาณาบริเวณของป่าต่าง ๆ เป็นสถานที่รองรับกิจกรรมแม้แต่ที่สถานที่พำนักของพระภิกษุสงฆ์หรือองค์ปัจเจกพุทธเจ้าก็ยังคงอาศัยพึ่งพิงธรรมชาติแทบทั้งสิ้น ในสมัยต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาเจริญขึ้น มีพระภิกษุสงฆ์เพิ่มมากขึ้น วิหารได้เพิ่มหน้าที่นอกเหนือจากเดิมคือ ใช้ในการประชุมสังฆกรรม และหลังจากที่พระพุทธองค์เสด็จปรินิพพาน ได้มีการสร้างพระพุทธรูป เพื่อเป็นตัวแทนของพระองค์ ดังนั้นวิหาร

จึงใช้เป็นสถานที่สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปอันเป็นประธานในการประชุมกิจของสงฆ์ ในปัจจุบัน วิหารหมายถึงอาคารสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมากร โดยทั่วไปมักสร้างวิหารให้มีขนาดใหญ่กว่าอุโบสถ มีวัตถุประสงค์ให้เป็นที่ประชุมคนจำนวนมากเพื่อทำพิธีกรรมบางอย่างได้สะดวก (ธงทอง จันทรางศุ, 2534 : 84)

วิหารหลวง จะเป็นวิหารหลักที่วางตัวตามแนวแกนตะวันออกตะวันตก ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระเจดีย์ ในล้านนาวิหารหลวงเป็นวิหารขนาดใหญ่ เพื่อรองรับกิจกรรมต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา โดยส่วนใหญ่วิหารหลวงมักถูกสร้างขึ้นในเวลาใกล้เคียงกับการสร้างพระเจดีย์ เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ประธานในการประชุมกิจสงฆ์

วิหารล้านนานั้นในอดีตสันนิษฐานว่า เป็นวิหารโถง มีผนังที่เรียกว่าแผงคอสองชั้นแสงสว่างส่วนหนึ่งของด้านซ้ายและด้านขวา ส่วนผนังด้านหลังจะปิดทึบและวางพระพุทธรูปประธานชิดผนังด้านหลัง ดังนั้นภายในวิหารของล้านนาจึงไม่มีแดดเท่ากับของสุโขทัยและอยุธยา เปรียบได้กับความเชื่อทางพุทธศาสนาของล้านนาที่มีความใกล้ชิดกับผู้คนและมีความเชื่อถือแบบเป็นกันเองคล้ายกับการนับถือผีของชาวล้านนา ซึ่งพระพุทธรูปนั้นอาจเป็นการนับถือผีรูปแบบหนึ่งของชาวล้านนาที่ยังพบคติการปรนบัติพระพุทธรูปดังเช่นเดียวกับการนับถือผี อาทิ การบูชาพระพุทธรูปด้วยข้าวเหนียวปั้นวางหน้าพระพุทธรูป หรือการฝังไฟพระเจ้า ซึ่งแตกต่างจากการบูชาพระพุทธรูปในกรุงศรีอยุธยาที่ในสมัยหลังโดยเฉพาะอยุธยาตอนปลายเป็นวิหารแบบปิดทึบกำหนดแสงเข้าน้อยมาก การบังคับแสงเป็นการสร้างบรรยากาศอย่างมากให้กับองค์พระพุทธรูปประธาน เป็นการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพระพุทธรูปปฏิมา ซึ่งอยุธยาได้สร้างให้กับพุทธศิลปะของตน ดังว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สูงส่งเปรียบประดุจสมมุติเทพอันอยู่เหนือวิถีชีวิตโดยปรกติ

ทั้งนี้ในทางการออกแบบ การวางทางเข้าหลักของเขตพุทธาวาสไว้ทางทิศตะวันออก มีผลโดยตรงต่อแสงเงาที่ต้ององค์พระเจดีย์ทำให้เกิดความนิ่งและมั่นคง และสันนิษฐานว่าในอดีตนั้นวัดในล้านนาบริเวณโดยรอบเจดีย์และวิหารจะเป็นลานทราย ซึ่งคติจักรวาลทางพุทธศาสนานั้นถือว่าลานทรายเป็นสัญลักษณ์ของมหาสมุทรสี่พันดรู ห้วงน้ำที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ และมีทิวปี 4 ทิวปีอยู่ในลักษณะเป็นเกาะลอยอยู่ตามทิศทั้งสี่ ลานทรายซึ่งสะท้อนแสงเข้าพระวิหารโถง หากพระวิหารวางตัวตามแนวเหนือใต้ การสะท้อนแสงเข้าวิหารจะเปลี่ยนทิศตามแสงพระอาทิตย์ ทำให้ไม่เป็นการดีต่อการออกแบบ เพราะการจัดวางให้สถาปัตยกรรมมีความพิเศษ แสงที่ได้รับต้องมีความสม่ำเสมอและเท่าเทียมกันทั้งด้านซ้ายและด้านขวาตลอดเวลา จะได้เป็นองค์ประกอบแสงที่สมดุล แสงสว่างจากด้านหน้าที่ส่องสว่างพระวิหารและสว่างถึงองค์พระพุทธรูปปฏิมาในวิหารจะไม่ทำให้เกิดเงาด้านใดด้านหนึ่ง ดังนั้นการกำหนดให้วางพระวิหารหันหน้าตามแนวแกนตะวันออกจึง

เป็นการออกแบบที่ตอบสนองการสร้างพื้นที่พิเศษให้กับองค์เจดีย์ วิหารหลวงและองค์พระพุทธปฏิมาเพื่อสร้างบรรยากาศแห่งความมั่นคง สงบ นิ่ง และสามารถศรัทธาให้เกิดขึ้นในช่วงเวลาการประกอบกิจกรรมทางศาสนา ซึ่งจะกระทำพิธีกรรมในยามเช้าเป็นหลัก โดยแสงแดดยามเช้าที่มาจากทิศตะวันออกจะไม่รุนแรงเท่าแสงแดดช่วงบ่าย และยังส่งผลให้สถาปัตยกรรมทั้งหมดเกิดความพิเศษ โดยเฉพาะเป็นสถาปัตยกรรมที่ได้รับการตกแต่งเป็นลวดลายพิเศษ ซึ่งจะแตกต่างจากวัสดุที่ใช้ในการสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของสามัญชนในช่วงสมัยนั้นสิ้นเชิง โดยเป็นลวดลายประดับที่มีมิติเช่น ลายปูนปั้น ลายแกะสลักไม้ และการใช้วัสดุมีค่าประดับ สำหรับไพร่ฟ้าผู้ที่มีชีวิตสามัญจะช่วยให้เกิดความรู้สึกราวกับก้าวเข้าสู่ดินแดนทิพย์วิมาน

สิ่งที่น่าสนใจอีกประการ คือ คติการวางผังวัดตามแนวแกนตะวันออกตะวันตก ซึ่งจะแตกต่างไปจากผังของบ้านเรือนของชาวล้านนาและผังของเมืองเชียงใหม่ โดยผังเรือนชาวล้านนาจะให้ความสำคัญกับการวางตามแนวเส้นแกนเหนือใต้ ซึ่งจะแตกต่างไปจากเรือนไทยภาคกลางและเรือนภาคอีสาน เรือนล้านนานั้นเป็นการสร้างเรือนขวางตะวัน โดยหัวหน้าจั่วเรือนไปทางทิศเหนือและใต้ โดยยึดถือเป็นแนวแกนหลัก ทั้งแนวแกนบ้านและแนวแกนเมืองคือแนวแกนของเมืองเชียงใหม่ก็วางตัวตามแนวเหนือใต้เช่นกัน ในการวางแนวแกนของเรือนนั้นอาจเพราะการวางเรือนขวางตะวันจะเป็นการวางเพื่อรับแสงแดดเพื่อให้ตัวเรือนเกิดความอบอุ่น และพอจะสันนิษฐานและตีความได้ว่า เส้นแกนเหนือใต้นี้เป็นเส้นแกนสัญลักษณ์ ที่บ่งถึงความอุดมสมบูรณ์ อันมีผลมาจากลักษณะทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมที่ชาวล้านนาเดิมที่เชื่อในอำนาจลี้ลับเหนือธรรมชาตินำมาปรับสู่คติความเชื่อในเชิงสัญลักษณ์เพื่อเกิดพลังอำนาจช่วยเสริมสร้างพลังชีวิต เนื่องจากบริเวณแอ่งที่ราบลุ่มระหว่างเขาที่สำคัญ ๆ อันเป็นบริเวณที่ตั้งชุมชนเมืองขนาดใหญ่ต่าง ๆ ของล้านนานั้น เป็นที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์สำหรับประกอบอาชีพหลักทางการเกษตรกรรมของชุมชนนั้น อีกทั้งลำน้ำและทิวเขาอันเป็นขุนน้ำที่ทอดตัวขนานที่ราบลุ่มเหล่านั้นส่วนใหญ่จะทอดตัวยาวไปตามแนวแกนเหนือใต้ ฉะนั้นแนวแกนในทิศทางนี้ย่อมบ่งชี้ถึงความหมายในความอุดมสมบูรณ์ เจริญอุดมงามดังสายธารที่หล่อเลี้ยงชีวิต รูปทรงและทิศทางนั้นย่อมเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นมงคลต่อการดำรงชีวิต การวางแนวแกนของเมืองและแนวแกนของบ้านให้คล้ายตามแนวแกนสัญลักษณ์ ก็เท่ากับเป็นการวางเส้นแกนของวิถีชีวิตให้ประสานสอดคล้องกับความอุดมสมบูรณ์ ยังผลให้ผู้ที่อยู่อาศัยในบ้านและในเมืองนั้นประสบแต่ความสุขตามจิตนาการที่คาดหวังไว้ (วิวัฒน์ เตมีพันธ์, 2539 : 55-56)

ดังนั้นคติการวางสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาโดยใช้แนวแกนตะวันออกตะวันตก จึงน่าจะมีที่มาจากพุทธศาสนาโดยตรง ทั้งนี้การสร้างวัดในดินแดนอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงเวลานั้น นิยมวางเจดีย์ให้อยู่ในแนวแกนเดียวกับวิหารหลวงและให้วิหารหลวงหันหน้าไปทางทิศตะวันออก เพื่อให้พระปฏิมาองค์ประธานซึ่งเปรียบเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้า หันหน้าไปทิศตะวันออก และให้พระเจดีย์อยู่หลังวิหารหลวง ที่นิยมเช่นนี้เนื่องจากชาวพุทธเชื่อว่า เมื่อเข้าไปถวายสักการะพระพุทธรูปปฏิมาประธานในวิหารหลวงก็จะได้สักการะทั้งองค์พระประธาน องค์พระเจดีย์ และทิศที่พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานไปพร้อมกัน การวางอาคาร สถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสเช่นนี้ ถือได้ว่าเป็นการสร้างพื้นที่พิเศษให้แตกต่างจาก สถาปัตยกรรมอื่นในท้องถิ่น

6.3. วิหารทิศ

องค์ประกอบสำคัญที่พบในผังวัดหลวงของล้านนาช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 อีกประการ คือ การสร้างวิหารทิศหรือวิหารน้อย ในการแทนค่าสัญลักษณ์ทางคติจักรวาลหมายถึง สถาปัตยกรรมที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งของจักรวาล โดยเฉพาะวิหารด้านทิศใต้ ซึ่งในคติจักรวาลทางพุทธศาสนากล่าวว่า ทวีปที่เป็นเกาะที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเขาคะสุเมรุ คือชมพูทวีป และยังมี ทวีปอีก 3 ทวีปตั้งอยู่ตามทิศต่าง ๆ อันประกอบด้วย ทิศตะวันออกคือบูรพาภิเษกทวีป ทิศตะวันตก คืออปรโคยานทวีป ทิศเหนือคืออุตรกุรุทวีป ซึ่งทั้งสามทวีปเป็นดินแดนของมนุษย์ ส่วนด้านทิศใต้ คือชมพูทวีป มีความสำคัญคือเป็นดินแดนของมนุษย์ และเป็นทวีปเดียวที่องค์พระพุทธเจ้าเสด็จ มาประสูติ ตรัสรู้ และสั่งสอนวโนยัสต์วิให้พันทุกข วิหารด้านทิศใต้จึงเป็นวิหารที่สำคัญ และมักจะพบพระพุทธรูปองค์สำคัญประดิษฐานที่วิหารด้านนี้

วิหารทิศ ที่พบหลักฐานว่าอายุการแรกสร้างอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 คือ วิหารทิศ ในผังวัดพระธาตุลำปางหลวง ซึ่งพบวิหารพระพุทธรูปด้านทิศใต้ขององค์พระธาตุเจดีย์สร้างในสมัย พระเจ้าติโลกราช และวิหารน้ำแต้มด้านทิศเหนือได้สร้างในสมัยพระเมืองแก้ว และในผังวัดพระ ธาตุหริภุญชัย พบวิหารพระพุทธรูปทางทิศใต้ขององค์พระธาตุเจดีย์สร้างในสมัยพระเมืองแก้ว ส่วนวิหารด้านเหนือคือวิหารพระเจ้าละโว้ สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยพญาแก้ว และในผัง วัดพระสิงห์ เมืองเชียงใหม่ พบวิหารลายคำ สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยราชวงศ์มังรายช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 19-21 วิหารลายคำ เป็นวิหารด้านทิศใต้ขององค์เจดีย์ ประดิษฐานพระพุทธรูปปาง พระพุทธรูปองค์สำคัญของเมืองเชียงใหม่ และหากสังเกตจะพบว่าการตั้งชื่อวิหารทิศด้านทิศใต้ จะเป็นการตั้งชื่อว่า “วิหารพระพุทธ” ทั้งที่วัดพระธาตุลำปางหลวงและที่วัดพระธาตุหริภุญชัย

สอดคล้องกับคติการที่ชมพุทวิปเป็นทิวปีที่พระพุทเจ้าเสด็จลงมาประสูติ ตรัสรู้ และประกาศศาสนา พระพุทธรูปองค์สำคัญจึงมาประดิษฐานที่วิหารทิศนี้

6.4. อุโบสถ

ในผังพุทธาวาสวัดหลวงของล้านนา ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ไม่ค่อยพบการวางอาคารที่เป็นอุโบสถในผังวัดหลวง อุโบสถของล้านนามักมีขนาดเล็กไม่เท่ากับวิหาร อุโบสถมีความสำคัญน้อยกว่าวิหาร ซึ่งจะต่างกับคติทางกรุงศรีอยุธยา และตำแหน่งของอุโบสถไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน (สันติ เล็กสุขุม, 2538 : 76) คติของล้านนาโบราณสันนิษฐานว่าสร้างอุโบสถไว้นอกวัดและพบว่าไม่ค่อยนิยมการสร้างอุโบสถไว้ทุกวัด เมื่อมีการกระทำสังฆกรรมก็จะไปรวมกันหลาย ๆ วัด ในอุโบสถของวัดใดวัดหนึ่ง

การที่วัดในล้านนาไม่ให้ความสำคัญกับการสร้างอุโบสถไว้ในวัดทุกวัดนั้น อาจเป็นเพราะช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ชาวล้านนามีความนิยมการบวชกลางน้ำ ซึ่งน่าจะเป็นความนิยมที่มาพร้อมกับพระพุทธรูปศานิกายลังกาวงศ์จากเมืองพันท เข้ามาในล้านนาสมัยพระเจ้ากือนา เมื่อพระองค์อาราธนาพระสุมนเถระให้จำพรรษาที่วัดพระยืน เมืองหริภุญชัย แล้วอาราธนาให้กระทำสังฆกรรมอุปสมบทบวชกุลบุตร พระสุมนเถระและพระเถระรามัญ 10 รูป จึงสมมติให้ที่สีมาในแม่น้ำระมิงค์ (พงศาวดารโยนก, 2507 : 295) ต่อมาในสมัยพระเจ้าติโลกราชทรงโปรดให้มีการอุปสมบทกรรมหลวงแก่กุลบุตรชาวเชียงใหม่จำนวน 500 คน ที่ทำฐานหลวงริมฝั่งแม่น้ำปิง (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 124) และในปี พ.ศ. 1995 พระเจ้าติโลกราชทรงโปรดให้สร้างโรงอุโบสถที่วัดป่าแดงหลวงที่ใช้เป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระราชบิดามารดา ในปีต่อมาทรงสละเนื้อที่ประมาณ 20 วา รอบโรงอุโบสถ ทรงตรัสว่า “สถานที่แห่งนี้ขอให้เป็นที่เสวยสุข คือ เขตแยกจากหมู่บ้าน” ใช้แผ่นหินเป็นโบสถ์มา พระอดุลศึกษานิกรมหาสามีจึงได้สดุดีกรรมวาจาสีมาสมมติ คือ การสดุดีประกาศสมมติสีมา ตั้งแต่นั้นมาเมื่อมีผู้ที่ต้องการบวชในพุทธศาสนา นิายลึงหล ก็จะมาอุปสมบทที่วัดป่าแดงในเขตสีมาที่พระเจ้าติโลกราชผูกไว้ แทนที่จะอุปสมบทในอุทกขេปสีมาหรือสีมาที่ใช้น้ำล้อมรอบแต่เดิม (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 126-127) ต่อมาในสมัยพญาแก้ว ได้โปรดให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสุทธสถานในวัดเจ็ดยอด ทรงโปรดให้สร้างอุโบสถพร้อมพระพุทธรูปนั่งสมาธิประดิษฐานไว้ ในปี พ.ศ. 2045 พญาแก้วทรงนิมนต์พระภิกษุจากทุกวัดในเมืองเชียงใหม่มาประชุมกันที่วัดมหาโพธารามแห่งนี้ และให้พระภิกษุผู้รู้วินัยได้กระทำวินัยกรรมในการผูกพัทธสีมา จากนั้นใน พ.ศ. 2055 พระองค์ก็ผูกสีมานั้นด้วยสีมาสมมติกรรมวาจาอันถูกต้องตามหลักวินัยและตรัสว่า “สถานที่นี้ขอให้เป็นที่เสวยสุขแยกจากเขตบ้าน”

และตรัสตอบพระสงฆ์ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญหลักเขตนั่นคือหลักหิน” จากนั้นพญาแก้วจึงให้พระภิกษุทั้งหลายทั้งหมดและกุลบุตรผู้ประสงค์บวช อุปสมบทในสีมาที่พระองค์ได้ผูกไว้ในครั้งนี้ (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 137-138)

ดังจะพบว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 คติการสร้างอุโบสถเพื่อเป็นที่กระทำการอุปสมบทนั้น กษัตริย์จะเป็นผู้กระทำและสร้างในวัดสำคัญ โดยในการบวชแต่ละครั้งจะบวชกุลบุตรเป็นจำนวนมากในสีมาที่กษัตริย์ได้ผูกไว้ แต่มีข้อว่าอุทกทุกเขปสีมาจะหมดความนิยมลงไป เพราะพบว่าใน พ.ศ. 2059 พญาแก้วประสงค์จะทำอุปสมบทในเมืองเชียงใหม่ พระองค์นิมนต์พระสงฆ์ทั้งหมด 3 คณะทั้งนอกเมืองและในเมืองเชียงใหม่ให้ไปประชุมกันที่เมืองเชียงใหม่ พญาแก้วตรัสให้ผูกเรือนานบนหัวเกาะดอนแท่น ซึ่งเป็นอุทกทุกเขปสีมาคือ สีมาที่มีน้ำล้อมรอบ (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510:140) และสันนิษฐานว่าการใช้สีมาที่มีน้ำล้อมรอบหรือพัฒนาเป็นสร้างอุโบสถกลางน้ำในล้านนา ยังคงดำรงสืบมาไม่ได้เปลี่ยนเป็นอุโบสถที่แผ่พื้นดินเป็นสีมาทั้งหมด

6.5. หอธรรม

หอธรรมหรือหอไตร เป็นอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อเก็บรักษาพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับพระศาสนา การสร้างหอธรรมเริ่มมีมาแต่ครั้งใดไม่ปรากฏหลักฐานเอกสารแน่ชัด สันนิษฐานว่าการสร้างหอธรรมเริ่มเป็นที่แพร่หลายในดินแดนล้านนาเมื่อครั้งที่พระเจ้าติโลกราชทรงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ที่วัดมหาโพธาราม ชินกาลกล่าวถึง สมัยพญาแก้ว “โปรดให้เอาปราสาทยอดเมือง ซึ่งเป็นของเก่าที่พระราชบิดาสวรรคตและพระราชบิดาของพระองค์ทรงสืบ ๆ กันมานั้น ดัดแปลงเป็นหอไตร ณ วัดมหาโพธาราม” (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510:149) ดังนั้นหอธรรมควรมีการสร้างขึ้นมาก่อนหน้านี้เพราะพญาแก้วสร้างแทนหอไตรหลังเก่า (จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา และคณะ, 2539 : 3) และตำแหน่งของหอธรรมในผังพุทธาวาส พบว่าไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน

6.6. กำแพงพุทธาวาส

เป็นเครื่องกั้นอาณาเขตแสดงพื้นที่พุทธาวาส มีคูน้ำเป็นประตูทางเข้าออก ที่ยังพบเป็นหลักฐานว่าดำรงอยู่จนปัจจุบันคือ คูน้ำที่วัดพระธาตุหริภุญชัย เมืองหริภุญชัย และกำแพงและคูน้ำที่วัดพระธาตุลำปางหลวง เมืองลำปาง ที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าติโลกราช และที่พบหลักฐานเอกสารว่าสร้างในสมัยพระเจ้าติโลกราช คือที่วัดเจดีย์หลวง พระเจ้าติโลกราชโปรดให้สร้างพระวิหารหลวงและก่อกำแพงแวดทุกด้านแล้วสร้างบริเวณแวดทั้งสี่ด้าน วิหารเป็นที่ไว้พระพุทธรูป

ก็มีทั้งสี่ด้านและให้ก่อโองประตูล้านใหญ่ ที่วัดมหาโพธาราม พระวิหาร กำแพง และซุ้มประตู มีการสร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างวัด ดังนั้นคติการสร้างกำแพงและซุ้มโองจึงมีหลักฐานชัดเจนทั้งทางวัตถุและเอกสารว่าถูกสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าติโลกราชในวัดหลวงหลายวัด

วัดพระธาตุลำปางหลวง ช่างสกุลลำปางได้ให้ความสำคัญกับโองประธานในวิหารหลวง ซึ่งมีทรวดทรงงดงามและมีลวดลายตกแต่งมากมายซึ่งจะเหมือนกับซุ้มประตูทางเข้าเป็นส่วนมาก แต่จะมีสัดส่วนใหญ่โตกว่า เพราะช่างต้องการเน้นโองประธานในวิหารหลวง โดยใช้ซุ้มประตูโองเป็นตัวชักจูงทางเข้า แต่รูปทรงองค์ประกอบและส่วนตกแต่งประดับเครื่องยอดต่าง ๆ จะเป็นชนิดและประเภทเดียวกัน เพราะช่างต้องการเน้นจังหวะทั้งระยะการมอง เป็นการชักนำเข้าสู่จุดหลักในวิหารหลวง คือ โองหรือโองพระประธาน (สามารถ ศิริเวชพันธุ์, 2524 : 91)

กำแพงพุทธาวาส ทำหน้าที่รองรับกิจกรรมต่าง ๆ อาทิ เป็นที่เดินจงกรมและกระทำวัตรปฏิบัติของภิกษุสงฆ์ เป็นที่พักของพุทธศาสนิกชนผู้มาทำบุญในวันสำคัญทางศาสนา กำแพงพุทธาวาสหรือระเบียงคตในทางสัญลักษณ์ของคติจักรวาลแทนความหมายของกำแพงจักรวาล มีประตูทางเข้าออกโดยเฉพาะทางด้านทิศตะวันออกที่เรียกว่า ประตูโองหรือซุ้มโอง เป็นสถาปัตยกรรมเฉพาะที่พบในเขตวัฒนธรรมล้านนาและจะพบในวัดหลวงสำคัญเท่านั้น ประตูด้านทิศตะวันออกที่พบการสร้างซุ้มโอง เป็นทิศสำคัญในการเสด็จเข้าออกของกษัตริย์และพระราชวงศ์ รูปแบบของสถาปัตยกรรมและลวดลายประดับของซุ้มโองยังเปรียบเสมือนเป็นจักรวาลย่อยที่ประกอบเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลใหญ่คือผังวัดหลวง ซุ้มโองจึงเปรียบเสมือนการสร้างจักรวาลย่อยในจักรวาลใหญ่ รูปแบบสถาปัตยกรรมและการตกแต่งซุ้มโองจึงเกิดขึ้นเพื่อสนองความสำคัญและพระราชอำนาจของชนชั้นปกครองเวลาเข้ามาประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในวัดหลวง